

Muhammed Bâkır es-Sadr'ın el yazısı ve mührü

da ders vermesini ve eser yazmasını tavsiye ettiler. Bunun üzerine bir süre aktif siyasetten çekilip Necef'teki el-Havzetü'l-ilmiyye'nin yeniden yapılandırılması için çalışmalarında bulundu ve ders kitapları yazdı. Abdüsselâm Muhammed Ârif'in iktidarı döneminde (1964-1968) Şii ulemâsı rahat çalışma ortamı buldu. İslâm Da'vet Partisi üniversite ve aydınlar arasında yayılmaya başladı. Âyetullah el-Hakîm, Havze'deki etkinliğini arttırdı; ayrıca Irak'ın diğer şehirlerinde yeni merkezler ve kütüphaneler kuruldu. Ancak 1968'de Baas rejimi iktidara gelince Âyetullah Muhsin el-Hakîm ve Muhammed Bâkır es-Sadr gibi Şii liderleriyle hükümet arasında çekişmeler başladı. Yeni rejim Şiiler'in gücünü kırmak için öncelikle eğitim faaliyetlerine büyük oranda kısıtlamalar getirdi. Okulların çoğu kapatıldı, vakıflara ve diğer gelir kaynaklarına el konuldu. Âyetullah el-Hakîm ve Sadr'ın, yönetimi barışçıl yollardan çözüme zorlamak için Irak içinden ve dışından destek arayışları da sonuçsuz kalınca Sadr ve taraftarları İmam Ali Türbesi'nde rejim karşıtı bir miting düzenledi. Ayrıca Bağdat'ta büyük bir gösteri tertip etmek istiyorlardı, fakat bunu gerçekleştiremediler. Baas rejimi, Şii liderleriyle yerli işbirlikçiler ve Batı desteğiyle rejimi devirmeye kalkışmakla suçladı. Mehdi el-Hakîm yurt dışına kaçarken Muhsin el-Hakîm Necef'e döndü ve kısa bir süre sonra orada öldü. Yerine geçen Âyetullah Hûî siyasete mesafeli durduğundan Baas rejimine karşı herhangi bir girişimde bulunmadı.

Muhsin el-Hakîm'in vefatından sonra Baas rejimi Havze üzerindeki baskılarını iyice arttırdı. Partinin birçok üyesi öldürülürken Sadr birkaç defa tutuklandı ve sorgulandı. Havze'nin genelde siyaset dışı kaldığı bu dönemde Âyetullah Hûî'nin muhtemel halefi olarak görülen Sadr merciiyyet makamının kurumsal hale getirilmesi, merci ile halk arasındaki bağın güçlendirile-

rek bu müessesenin yeniden yapılandırılması gerektiğini söylüyordu. Bu dönemde el-Fetâva'l-vâzîha adlı eserini neşreterek bir anlamda merciiyyet makamı için hazırlıklara başlamış oldu. Merciiyyet makamı ulemâyı rejime karşı koruyan bir zırh işlevi de görüyordu ve Sadr siyasi faaliyetleri için muhtemelen bundan istifade etmek istiyordu. 1977'de Irak rejimi, âyetullahların gücünü ve şöhretini arttırdığı gerekçesiyle Necef ve Kerbelâ'da her yıl yapılan anma törenlerini yasaklamak istedi, bunun için sıkı önlemler aldı. Buna rağmen binlerce gösterici rejim karşıtı sloganlarla yürüyüşe geçti, hükümet gösteriyi zorlukla bastırdı. Çok sayıda kişi gözaltına alındı, Sadr da gösterilerde rolü olduğu iddiasıyla gözaltına alınıp serbest bırakıldı.

1979 İran İslâm Devrimi'nden övgüyle söz eden Muhammed Bâkır es-Sadr, İslâm devletinin temelleri üzerine makaleler yazdı. Irak halkından Baas Partisi'ne ve ilgili kuruluşlara katılmamalarını istedi. Humeynî ile Sadr arasındaki yakınlık ve Sadr'ın İran'daki İslâm devrimini açıktan desteklemesi birçok şehirde geniş çaplı gösterilere vesile oldu. Bu yıllarda Necef en hareketli günlerini yaşıyordu. Ancak Baas rejimi muhalif hareketleri bastırmakta kararlıydı. Sadr'ın destekçilerinden ve İslâm Da'vet Partisi'nin üyelerinden yüzlerce tutuklandı, bir kısmı idam edildi. Bu sırada Sadr da tutuklandı, fakat birçok şehirde protesto gösterileri başlayınca serbest bırakıldı. Baas yönetiminin bütün uzlaşma çabalarına rağmen Sadr, İran devrimine olan desteğini ve Baas rejimine karşı sert tutumunu değiştirmede; rejimin yıkılması ve yerine İslâmî esaslara dayalı bir sistemin kurulması çağrısında bulundu. Bunun üzerine yönetim, Mart 1980'de İslâm Da'vet Partisi'nin bütün üyeleriyle aynı amaçla yönelik faaliyetlerde bulunan herkesi idama mahkûm eden bir karar çıkardı. Kısa bir süre sonra da Sadr ve kız kardeşi tutuklanıp hapiste öldürüldü (Nisan 1980).

Eserleri. Muhammed Bâkır es-Sadr'ın önemli eserleri şunlardır: *Fedek fi't-târîh* (Beyrut 1374); *Felsefetünâ* (Beyrut 1379/1959; Abdurrahman Sarioğlu tarafından Türkçe'ye çevrilmiş [*İslâm ve Filozofi*, İstanbul 1980], eksik olan bu çeviriyi Suat Çağlayan gözden geçirerek *Felsefemiz* adıyla yeniden yayımlamıştır [Ankara 1991]); *İktisâdünâ* (Necef 1381/1961; eseri Sadedtin Ergün – Mehmet Keskin *İslâm Ekonomî Doktrini* [İstanbul 1978], Mustafa Aykaç *İslâm Ekonomî Sistemi* [I-III, İstanbul 1993] ismiyle Türkçe'ye çevirmişlerdir); *e'l-Me'âlimü'l-cedîde li'l-uşûl* (Bağdat 1385/

1965; Tahran 1975); *el-İslâm yeküdû'l-hayât* (Beyrut 1980); *Bahş havle'l-Mehdiyye* (Beyrut 1981); *e'l-Üsûsü'l-manţıkiyye li'l-istikrâ'* (Beyrut 1972); *e'l-Fetâva'l-vâzîha* (Necef 1396; Beyrut 1983); *e'l-Benkü'l-lâ-ribevi fi'l-İslâm* (Beyrut 1983); *Ni-zâmü'l-'ibâdât fi'l-İslâm* (Tahran 1404); *el-Medresetü'l-İslâmiyye* (Beyrut 1973); *Mu'cezz fi uşûli'd-dîn* (Beyrut 1987); *el-Medresetü'l-Kur'âniyye* (Beyrut 1980); *Kur'an Okulu*, trc. Mehmet Yolcu, Ankara 1995); *Buhûş İslâmiyye* (Beyrut 1991); *Dürûs fi 'ilmi'l-uşûl* (Beyrut 1989); *Ehlü'l-beyt: Tenevvu'u edvâr ve vahdetü hedef* (Beyrut, ts.). Sadr'ın başlıca eserleri *el-Mecmû'atü'l-kâmile li-mü'ellesfati's-Seyyid Muhammed Bâkır eş-Şadr* adıyla on beş cilt halinde ayrıca yayımlanmıştır (Beyrut, ts.). Bu külliyyatta yukarıda zikredilenlerin bir kısmı yanında şu eserler yer almaktadır: *Buhûş fi şerhi'l-'Urveti'l-vüşkâ*, *Nażra 'amme fi'l-'ibâdât*, *en-Nübüvve el-Hâtıme*, *Bahş havle'l-vilâye*, *es-Sünenü't-târîhiyye fi'l-Kur'an*, *el-Miñne*, *Minhâcü's-şâlihin*.

BİBLİYOGRAFYA :

Mecmû'atü'l-kâmile li-mü'ellesfati's-Seyyid Muhammed Bâkır eş-Şadr, Beyrut, ts. (Dârü't-Teârûf), Muhammed el-Garevî'nin girişi, s. e-n; Kâzım el-Hüseynî el-Hâirî, *eş-Şehîd eş-Şadr: Sümüvvü'z-zât ve sümüvvü'l-mevkîf*, Kum 1427; *Human Rights in Iraq: Middle East Watch*, New Haven-London 1990, s. 52; Chibli Mallat, *The Renewal of Islamic Law: Muhammad Baqer as-Sadr, Najaf and the Shi'i International*, Cambridge 1993; a.mlf., "Muhammad Baqer as-Sadr", *Pioneers of Islamic Revival* (ed. Ali Rahnama), London 1994, s. 251-272; Yitzhak Nakash, *The Shi'is of Iraq*, New Jersey 1994, s. 86, 137-138, 231; Talib Aziz, "Bâqir al-Sadr's Quest for Marja'iyya", *The Most Learned of the Shi'a: The Institution of the Marja' Taqlid* (ed. L. S. Walbridge), Oxford 2001, s. 140-148; T. M. Aziz, "An Islamic Perspective of Political Economy: The Views of Martyr Muhammad Baqir al-Sadr", *Al-Tawhid*, X/1, Qum 1992, s. 139-154; a.mlf., "The Role of Muhammad Baqir al-Sadr in Shi'a Political Activism in Iraq from 1958 to 1980", *IJMES*, XXV/2 (1993), s. 207-222; Zekî el-Milâd, *Mine't-türâş ile'l-ictihâd: el-Fikrû'l-İslâmî ve kazâya'l-ışlâh ve't-tecdîd*, Beyrut 2004, s. 145-170.

MEHMET TOPRAK

SADRAZAM

(صدر اعظم)

Osmanlılar'da devlet idaresinin padişah vekili olarak önde gelen sorumlusu, başvezirin unvanı.

Osmanlı devlet teşkilâtında başlangıçtan beri güçlü bir kurum olan sadrazamlık, Türk-İslâm devletlerinde ve özellikle Selçuklular'da başvezirliğin bir devamı olarak

ortaya çıkmıştır. XVI. yüzyıl sonlarına kadar daha çok **vezîr-i a'zam** tabiri kullanılırken **sadr** (en yukarı, üst) kelimesinin makam ifade eden şekli **sadâretten** hareketle **sadr-ı âlî**, **sadr-ı a'zam** unvanları da kaynaklarda geçmeye başlamıştır. II. Murad dönemine ait bir gazavatnâmede hem vezîrîâzam hem sadrazam ibarelerine rastlanır (*Gazavât-ı Sultân Murâd*, s. 12, 31). Ancak daha sonraki kaynaklarda genellikle vezîrîâzam tabirinin kullanıldığı görülmür. Sadrazam unvanı XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek yaygın hale gelmiştir. Önceleri saray sınırları içinde Kubealtı denilen mekânda idarî hizmetini yerine getiren sadrazamın görev yaptığı devlet dairesine Paşakapısı, Sadâret Dairesi ve son olarak Bâbîâlî denilmiştir.

Sadrazamlık makamı hakkında XV. yüzyıl ortalarına kadar pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Orhan Bey'in saray mensuplarından Lû'lû'ye paşalık vererek ilmiye sınıfı dışından birini ikinci vezir yaptığı, böylece Vezir Sinâneddin Yûsuf'un vezîrîâzam olduğu görüşü zayıf bir rivayettir (Taneri, s. 43). I. Murad zamanında vezir sayısı birden fazla olunca ilmiyeden gelen ve daha önce kazasker ve ardından vezir olan Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa öne çıkarak bir nevi başvezirlik yapmış, onun 1387'de vefatı üzerine oğlu Çandarlı Ali Paşa 1406'da ölümüne kadar babasının görevini devam ettirmiştir. Bu sırada divandaki vezir sayısı üçe çıkmış, Yıldırım Bayezid ve Çelebi Mehmed döneminde de aynı şekilde sürmüştür. II. Mehmed zamanında vezîrîâzamlık makamının statüsü ve yetkileri belirginleşmeye başlamıştır. Fâtih Sultan Mehmed'in teşkilât kanunnâmesinde vezîrîâzam unvanı açık şekilde zikredilerek onun vüzerâ ve ümerânın başı, ayrıca bütün işlerde kendisinin mutlak vekili olduğu kaydedilmektedir. Vezîrîâzamanın teşrifatta en önde geldiğinin belirtilmesi de Osmanlı merkez ve divan teşkilâtının temelinin atılıp bu makamın yetkilerinin tam olarak tesbit edildiğini ortaya koymaktadır. Böylece Osmanlı padişahı iktidarını idarî açıdan vekiline devretmiş oluyordu. Kanunnâmenin oldukça erken bir tarihte böylece önem atfettiği sadrazamların menşee ve kariyerleri, sayıları, unvan ve elkabı, tayin ve azilleri, barış ve savaş dönemlerindeki icraatları, yetki ve sorumlulukları, padişah ve diğer devlet erkânı ile münasebetleri, görevde ve emeklilikteki gelir ve giderleri, hayratı gibi hususlarda özellikle XVI. yüzyıldan itibaren geniş ölçüde vekâyi'nâmelerde, arşiv belgelerinde, bilgilere ulaşmak mümkündür. Sadrazamların ku-

ruştan İstanbul'un fethine kadar genellikle ilmiyeden, XIX. yüzyıla kadar kalemiyeden gelen bazı istisnalar hariç kul menşeli askerî-idarî kariyerden, Tanzimat sonrasında tamamen sivil olarak mülkiye kariyerinden geldikleri görülmektedir. XIV. yüzyılın ortalarından İstanbul'un fethine kadar bir iki istisna dışında, tanınmış Türk ailesi Çandarlılar'ın bir silsile halinde kazaskerlikten vezirliğe ve vezîrîâzamlığa yükselerek yetmiş yıldan fazla bu makamda kalmaları Osmanlı toplumunda, "Saltanat Âl-i Osman'a, sadâret Çandarlılar'a ait ve münasıptır" kanaatinin oluşmasına yol açmıştır. Böylece Çandarlılar'la, vezîrîâzamlık ilmiye mesleğinden gelen, Türk ailelerine ait ve babadan oğula geçebilecek irsî bir kurum mahiyetini kazanmış oluyordu. Ancak vezîrîâzamlık makamını âdeta yeniden düzenleyen Fâtih Sultan Mehmed, fethin ardından devşirme menşellileri öne çıkararak hânedana rakip olabilecek ailelerin güçlerini kırmış ve doğrudan kendisine bağlı kullardan oluşan yeni bir sistem oluşturmuştu. Daha sonra iki asır boyunca kul sistemi öylesine etkili ve kalıcı hale gelmiştir ki nâdiren Türk menşeli biri sadrazamlığa getirildiğinde bu makamın devşirmelerin hakkı olduğu ileri sürülerek itiraz edildiği dahi olmuştur. Nitekim Çandarlı İbrâhim Paşa (ö. 905/1499) ve Pîrî Mehmed Paşa'nın (ö. 939/1532) tayinlerinde böyle huzursuzlukların olduğu bilinmektedir. Ancak Fâtih Sultan Mehmed'in devşirme kökenli Mahmud, Rum Mehmed, İshak ve Gedik Ahmed paşalardan sonra köklü bir Türk ailesine mensup Karamânî Mehmed Paşa'yı sadârete getirmesi dikkate değer bir gelişmedir. Mahmud Paşa ile İpsir Mustafa Paşa arasında (1453-1654) 200 yıllık dönemde görev yapan yetmiş bir sadrazamdan sadece dokuzu Türk asıllı idi. Bunların sadârete de toplam on altı yıl tutmak-taydı. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren devşirme kanununun türlü siyasî sebeplerle devre dışı kalmasının ardından birçok Türk'ün Enderun'da yetişip sadâret mevkiine gelmesine imkân doğmuştur.

İlk on Osmanlı padişahı döneminde başvezirlik ve vezîrîâzamlık yapan idareciler taşra ve merkez teşkilâtında, sefer ve sefer dışı zamanlarda tecrübe kazanmış devlet adamlığı vasfını haiz kimselerdi. Ancak Makbul İbrâhim Paşa (ö. 942/1536) gerekli kariyer ve tecrübeyi kazanmadığı halde Kanûnî tarafından teamüllere aykırı biçimde hasodabaşılıktan önce Rumeli beylerbeyiliğine, ardından vezirliğe ve vezîrîâzamlığa yükseltildi. Bu durum ilk 200 sene içerisinde rastlanan nâdir bir olaydır. Bun-

dan sonraki dönemlerde de faaliyetleriyle dikkat çeken sadrazamlar makama gelmiş, özellikle XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yedi sadrazam çıkarmış olan Köprülü ailesi bunların içinde öne çıkmıştır. Çandarlı ailesinden bu yana ilk defa köklü bir aile sadâret makamında süreklilik arzeden fertleriyle sivrilmiştir. Bu dönemler, padişahların XVI. yüzyıldaki idarî tekellerinin sarsıntıya uğradığı ve değişim geçirdiği yeni bir başlangıç olacaktır. XVIII. yüzyıl sadrazamları ise artan iç problemler yanında önemli siyasî meseleler dolayısıyla askerî kimlikleriyle birlikte diplomat kimlikleriyle de öne çıkmaya başlamıştır. 1699 Karlofça Antlaşması ile Venedikliler'e terkedilen Mora'yı geri alan ve Avusturya seferlerinde cephede şehid olan Ali Paşa (ö. 1128/1716), yaptığı ıslahatı Avrupalı usul ve tarzın benimsenmesinde ön ayak olan Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa (ö. 1143/1730), kuvvetli icraatı ile Hekimoğlu Ali Paşa (ö. 1171/1758), ayrıca Yeğen Mehmed Paşa, Hacı İvaz Paşa, Halil Hamîd Paşa ve Koca Yûsuf Paşa bu yüzyılın dikkat çeken, ıslahatta öncü sadrazamları olmuştur. Bu devrin en önemli değişimi, 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra sadece askerî ve mülkî idarecilerin değil giderek artan bir oranda bürokrasiden yetişen sadrazamların iş başına gelmesidir. Karlofça müzakerelerini reisülküttâb sıfatıyla başarılı şekilde yürüten Koca Râgıb Paşa, kitâbetten gelen Râmi Mehmed Paşa, Damad İbrâhim Paşa, Halil Hamîd Paşa bunlar arasındadır. Ancak uzun süre kalemiyeden gelen sadrazamlar küçümsenmiştir. III. Selim ve II. Mahmud'un saltanatında görev yapan, devlet tecrübesine sahip İzzet Mehmed Paşa, Yûsuf Ziyâ Paşa gibi ıslahatta öncü, icraatta güçlü sadrazamlar bulunmaktadır. Tanzimat dönemi ise sadâret açısından önemli değişimlerin gerçekleştiği yeni bir devrenin başlangıcını oluşturmuştur.

Sadrazamların göreve tayin ve azilleri zaman içerisinde farklı uygulamalarla, bazan da saray halkı veya askerî zümrelerin nüfuzuna göre değişim göstermiştir. XV-XVI. yüzyıllarda sadrazamın azli, ölümü veya değiştirilmesi halinde makamın Dîvân-ı Hümâyûn'da ikinci veya üçüncü vezire verilmesi teamülü vardı. Ancak bunun dışına çıkılarak kubbe veziri olmadan büyük eyaletlerin valilerinden birine veya cephe- de bulunan bir serdara sadrazamlık verildiği de olmuştur. XVII. yüzyılda ise teamül dikkate alınmaksızın yeniçeri ağalığından, sadâret kethüdâlığından, mirâhurluktan, kapıcılar kethüdâlığından, çavuşbaşılıktan

sadrazamlığa tayin yapılmıştır. *Hadika-tü'l-vüzerâ* ve zeyillerindeki sadrazam biyografilerinde bu konuda birçok örnek bulunmaktadır. Vezir olmadan doğrudan sadrazamlığa tayin usule aykırı olduğundan önce vezâret beratı verilir, ardından hatt-ı hümayunla sadrazamlık tevcih edilirdi. Sadrazamların tayin ve azlini belirleyen sembol ise mühr-i hümayundu. Bunun padişah tarafından verilmesiyle tayin, geri alınmasıyla azil gerçekleşmiş olurdu. Sadrazamlara mühr-i hümayun ya Dîvân-ı Hümayun'a gönderilir veya huzura çağırılarak bizzat padişah tarafından verilir. Yeni tayin edilen sadrazam seferde veya eyalette bulunuyorsa saraydan kapıcılar ket-hüdâsı yahut mîrâhur kalabalık bir maiyetle giderek mührü teslim ederdi. XVIII. yüzyılda padişahın mühr-i hümayunu müneccimbaşıdan eşref-i sâat alarak verdiği dair de bazı örneklerle rastlanır. Bu asırdan itibaren taşraya mühür gönderilme usulüne uyulmayıp sadrazama İstanbul'da huzura kabulünde bizzat padişah tarafından mühür teslim edilirdi.

Valilikten sadrazamlığa getirilenler İstanbul'a gelinceye kadar saraydaki bir yetkili sadâret kaymakamlığına tayin edilirdi. Nitekim Yûsuf Ziyâ Paşa, Erzurum valiliğinden 1790'da sadârete ilk tayininde İstanbul'a gelinceye kadar kırk beş gün Kapıcıbaşı Derviş Abdullah Paşa vezâret pâyesiyle sadâret kaymakamı olarak vekâlet etmiş, Yûsuf Ziyâ Paşa'nın Halep valiliğinden 1809'da sadârete ikinci tayininde meşgûliyeti sebebiyle 113 gün sonra İstanbul'a gelinceye kadar Çarhacı Ali Paşa sadâret kaymakamı tayin edilmiştir.

XVII. yüzyıl içerisinde yeni sadrazamın padişah huzuruna kabulünde şeyhülislâmın da bulunması âdet olmuştu. Sadrazama biri serâsere kaplı, diğeri sade iki kürk giydirilip mühr-i hümayun teslim edilerek yanında bulunan şeyhülislâma da ferve-i beyzâ denilen beyaz kürk giydirilirdi. Sadrazam Paşakapısı'na döndükten sonra başta şeyhülislâm, vezirler, kazaskerler olmak üzere ilmiye ve seyfiyeden ileri gelen devlet erkânı onu tebrik eder, icap edenlere sadrazam tarafından hil'atler verilirdi. Bundan sonra sadrazam Dîvân-ı Hümayun ve Paşakapısı ricâlinin tebriklerini kabul ederdi. Yabancı ülkelerin İstanbul'daki elçileri ve onların kapı kethüdâları da yeni sadrazamı kendilerine belirlenen günde Paşakapısı'na gelerek tebrik ederlerdi.

Sadrazamların görevden alınma sebepleri arasında gerçekten azli gerektirenler olduğu gibi çok basit ve gereksiz sebeplerle görevden alınanların sayısı da az değildir. Hepsini isabetli olmamakla birlikte İsmail Hamî Danişmend hazırladığı sadrazamlar listesinde azil sebeplerini genellikle vermektedir (*Kronoloji*, V, 7-108). Yaşlılık, dirayetsizlik, sert davranma, geçimsizlik, cesaretsizlik ve hepsinden önemlisi sefer sırasındaki başarısızlık görevden alınmanın başlıca sebepleri olarak sıralanmıştır. Sefer esnasındaki başarısızlık dolayısıyla azledilmekle kalmayıp çok defa bunu hayatı ile ödeyenler de vardır (katledilen sadrazamlar için bk. Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, tür.yer.).

Fâtih Sultan Mehmed'in teşkilât kanunâmesinde vezîrîâzâmın yetkileri, "Cümle umûrun vekil-i mutlakıdır" şeklinde belirtilmiştir. XV. yüzyıl ortalarında sadrazama tanınan oldukça kapsamlı bu yetki uygulamalarla ve daha sonraki dönemlere ait kanunnâmelerle teyit edilmiştir. XVII. yüzyıl ortalarına ait *Tevkîî Kânûnnâmesi*'nde sadrazamın yetkileri açık şekilde sayılmıştır. Bunlar bizzat padişah adına mutlak vekil olarak din ve devlet işleri, saltanat nizamının sağlanması, had, kısas, hapis, nefiy, ta'zir, idam cezalarının icrası, dava dinleme, şer'î ve örfî ahkâmı tatbik, zulmün bertaraf edilmesi, ülkenin idaresi, eyalet, sancak, timar, tevliyet, imâmet, hitabet vb. tevcihi, kısacası bütün ilmiye ve seyfiye görevlerinin verilmesini içeriyordu (*Kânûnnâme*, s. 498). Mutlak vekil olması sadece kanunnâmelerde ifade edilen bir ilke olmayıp tayinleri sırasında bu yetkileri teyit edilirdi. II. Ahmed, Bozoklu Mustafa Paşa'ya, "Umûr-ı Devlet-i Aliyye senin re'y ve tedbirine havale olunmuştur" dedikten sonra azli gerekeni azil, tayini gerekeni tayin edip kendisine arz etmesini istemiştir (Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 116; Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, s. 79). III. Selim, Sadrazam Şerif Hasan Paşa'ya hatt-ı hümayununda "padişaha lâzım olan vekil-i mutlak olanlara ruhsat-ı kâmile ve istiklâl vermesini" buyurmuştur (*a.g.e.*, s. 80).

XVI. yüzyıl sonlarına kadar sadrazamlar icraatlarında oldukça bağımsız ve müdahalelerden uzaktı. Ancak daha sonra saray yetkililerinin, bazı dönemlerde vâlide sultan ve ağaların çeşitli şekillerde müdahaleleriyle karşılaşmışlardır. Sarayda aleyhine çevrilen entrika veya dışarıda tertip edilen isyan söylentileri sadrazamın otoritesini tamamen yok ederdi. Burada sadrazamların dirayetsiz olmalarının büyük rolü vardır. Devlet otoritesinin büyük zaafa uğradığı, saray mensupları ve askerlerin işlere müdahale ettiği bir dönemde sadâret teklifi alan Köprülü Mehmed Paşa önceden şartlarını kabul ettirerek icraatında her türlü müdahaleyi önlemiştir. Sadrazamların da şahısları veya iktidarları aleyhine olabilecek kimseleri değişik usullerle yıpratarak bertaraf etmek için çeşitli teraplere giriştikleri olurdu. Nitekim Galata kadılığından mâzul, şehzade hocalığı yapmış, hekim ve hattat Kâtibzâde Refîî Efendi'nin hekimbaşılık görevine getirilerek sarayda ve padişah üzerinde etkili olmasını kendi geleceği için tehlikeli gören Koca Râgıb Paşa, padişah cuma namazı için Eyüp Sultan Camii'ne gidip gelirken yol boyunca Kâtibzâde aleyhine halkın otuz kadar şikâyet arzuhalı vermesini sağlamış ve sonunda Kâtibzâde azledilip sürgüne gönderilmişti. Sadrazamlar, özellikle serdâr-ı ekrem olarak sefere çıkarken İstanbul'da aleyhine girişimde bulunabilecek mevki sahibi nüfuzlu kimseleri etkisiz hale getirmeye çalışırlardı. Köprülüâde Fâzıl Mustafa Paşa, 1690'da Belgrad seferine hareketinden önce İstanbul'da II. Süleyman üzerinde etkili olup icraatına engel olabilecek Dârüssaâde Ağası Hacı Mustafa Ağâ'yı şeyhülislâm, kazasker ve bazı asker ileri gelenlerinin de desteğiyle azlettirmişti (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, s. 360-361).

Sadrazamları en çok meşgul eden konuların başında ülke çapında yaptıkları tayinler (tevcihat) gelirdi. *Tevkîî Kânûnnâmesi*'nde belirtildiği gibi ilmiye dahil bütün tayin ve aziller, terfi ve terakkiler Enderun hariç sadrazam buyruhdusu ile olurdu. Enderun'da tayinler Bâbüssâade ağasının padişaha teklifiyle gerçekleşirdi. Sefer dışı dönemlerde vezir, şeyhülislâm ve kazasker gibi devlet erkânının işlemleri için padişahın onayını alırdı. Osmanlılar'da görev ve makamlar sözleşmeli statüye benzer şekilde belirli sürelerle verilir. Süre sonunda görev uzatılırsa buna "ibka" veya "mukarrer", görev başkasına verilirse buna da "tevcih" denilirdi. Tayinler genellikle şevval ayı başında, yani ramazan bayramının ardından vezir, beylerbeyi, sancak beyi, devlet adamları, ocak ağaları, Dîvân-ı Hümayun kâtipleri (hocaları) olmak üzere topluca yapılır, ilmiye dışında bütün tayinler sadrazamın doğrudan arzı ile olurdu. İlmiye mensuplarının tayini ise şeyhülislâmın teklifinden sonra sadrazamın padişaha arzıyla, yani üçlü onayla gerçekleşirdi. Şevval ayı yaklaştığında sadrazam ibka ve tevcih olmak üzere iki liste düzenleyip bir telhisle padişaha sunardı. Padişah dilediği değişikliği yapar, bunun üzerine sadrazam de-

ğişikliklere göre yeniden düzenlediği listeyi sunup padişah onayını alırdı. Ardından sadrazam yeni tayinle gelenlere ve ibka edilenlere ruûslarını verip kayıtlarını yapardı. Bundan sonra İstanbul'da bulunan yeni görev sahiplerine Paşakapısı'nda hil'at giydirilirdi.

Timar tevcihleri ve timarla ilgili örfi nitelikli davaların görülmesi sadrazamların ilgilendiği önemli hususlardandı. *Fâtih Kânûnnâmesi*'nde belirtildiğine göre sadrazamın 6000'den 1 akçe eksik timarları padişaha arz etmeden verme yetkisi vardı. Zeâmetin timara veya hassın zeâmete çevrilmesi yahut bunların vakıf veya mülke dönüştürülmesi, ancak padişahın iradesinin alınması ve nişancının defterhâne defterlerine bu değişiklikleri işlemesinden sonra gerçekleşir, ilgili fermanın tuğrasını mutlaka sadrazam çekerdi (Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 117). Üç ayda bir dağıtılan kapıkulu maaşlarının temini ve düzenli biçimde verilmesi sadrazamları en çok yoran ve kaygılandıran sorumluluklardan biriydi. Yeniçerilerin ulûfesi Dîvân-ı Hümâyûn'da, diğer asker maaşları Paşakapısı'nda dağıtıldı. Sadrazamın bunu yerine getirmesinden sonra kendisine bir teşekkür hatt-ı hümâyûnu ile bir kürk ve hançer gönderilirdi. Teftişler de sadrazamın görevleri arasında önemli bir yer tutardı. Bunlardan "kol gezmek" veya "kola çıkmak" denilen, sadrazamın İstanbul kadısı başta olmak üzere kalabalık bir maiyetle çarşı ve pazarları gezerek esnafı, fiyatları kontrol etmesi başta gelirdi. Lutfi Paşa sadrazamın narhla ve fiyatlarla yakından ilgilanmesini tembih etmektedir (*Âsafnâme*, s. 22-23). Kusurlu görülen esnaf ve ticaret erbabı suçunun derecesine göre ânında cezalandırılır, bu ânî cezaların esnaf üzerinde caydırıcı etkisi olacağı düşünülmüştü. Sadrazamın Tersane teftişi de önemli idi. Öte yandan sadrazamların nezâretinde büyük vakıflar da bulunmaktaydı. Sadrazam bu vakıfları bir adamına havale ederdi.

Sadrazamın en önemli görevlerinden biri de adaletin tevziini ve ihtilâfların hallini zamanında ve âdil olarak sağlamak için hemen her vesile ile dava dinlemek ve hüküm vermektir. *Tevkîl Kânûnnâmesi*'nde, "... hulâsa cemî kazâyâ-yı şer'iyye ve örfiyyenin başıdır" denilmektedir. Dîvân-ı Hümâyûn'a ulaşan şikâyet ve davaları sadrazam mahiyetlerine göre taksim eder, örfî-idarî olanlarını kendisi halleder, hukukî olanları kazaskerlere havale ederdi (Akman, s. 126). Ayrıca Dîvân-ı Hümâyûn'a intikal edip orada bakılmasına gerek olmayan birçok idarî davayı, timar davala-

rını kendi divanı olan ikinci divanında görürdü. Sadrazam divanda bir adlî ve idarî mahkeme gibi dava dinler, kararlar verirdi. Bu dava dinleme işi katıldığı ve başkanlığını yaptığı Dîvân-ı Hümâyûn, ikinci, çarşamba ve cuma divanlarında olduğu gibi sefere giderken veya dönerken yol boyunca uğranılan kasaba ve şehirlerde kurulan divanlarda da gerçekleştirilirdi (Ay-dın, I, 402, 404).

Dâhilî meseleler kadar milletlerarası meseleler ve diplomasi de sadrazamların sorumlulukları arasındaydı. Bu konuda elçilerden sağlanan bilgiler çok önemliydi. İlk devir vezirâzamlarının diplomatik konularda inisiyatif kullanarak başta Bizans imparatoru olmak üzere Venedik ve Macar yetkilileriyle müzakarelerde bulundukları ve kararların alınmasında etkili oldukları bilinmektedir. Lutfi Paşa Venedik, Fransız, Avusturya elçileriyle bazan onların Dîvân-ı Hümâyûn'a kabulü sırasında, bazan da bizzat çağırarak görüştüğünü, devletin tavrını ve kararlılığını bildirdiğini, ayrıca elçileri Osmanlı lehine kazanmaya çalıştığını, hatta kendi dâhilî icraatı için onlardan görüş sorduğunu belirtmiş (*İA*, VII, 98-99), ancak yabancı ülke elçilerinin devlet ahvaline vâkıf olmaması için bir beklî görevlendirilmesi ve etrafta fazla dolaşmalarının engellenmesi gerektiğini ifade etmiştir (*Âsafnâme*, s. 22). Beş defa sadâret makamına getirilen Koca Sinan Paşa'nın bilhassa Avrupa elçilerine karşı çok sert davrandığı bilinmektedir (*İA*, X, 674).

Sefer ve savaş dönemlerinde sadrazamlar serdâr-ı ekrem olarak tam yetki sahibiydi. Katil, kısas ve sürgün dahil her türlü cezayı verebilirlerdi. Özellikle Kanûnî Sultan Süleyman döneminin tanınmış vezirî-âzamı Makbul İbrâhim Paşa, bizzat padişah tarafından kendisine tanınan çok geniş yetkilerle Irakeyn Seferi'ne önden sevk edilmiş ve "serasker sultan" unvanıyla anılmıştı. Padişah gönderdiği hatt-ı hümâyûnunda İbrâhim Paşa'ya "kaymakam-ı saltanat, serasker-i sâmi-mertebe, vezir-i a'zam-ı cenâb-ı hilâfet" unvanlarıyla hitap etmişti (TSMA, nr. E 2759). I. Abdülhamid, Sadrazam Koca Yûsuf Paşa'yı sefere gitmek üzere huzuruna çağırırken, "Umûr-ı dîn ü devlet ve mesâlih-i mülk ü millette müstakillen vekîl-i mutlakım ve serdâr-ı ekremimsin" diyerek yetkisini teyit etmişti (Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 103; Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, s. 79-80). Bu yetkilerinin işareti olarak önceden sadrazamlara tuğralı boş kâğıtlar verilir, onlar da fermanlar, beratlar yazarak ilgilileri mükâfatlandırır veya cezalandırır,

her türlü timar tevcihlerini yapardı. Ancak sefer dönüşü icraatının hesabını padişaha vermek zorunda kalabilirdi. Osmanlı tarihi boyunca bunun birçok örneği görülmüştür (*a.g.e.*, s. 82-83).

Sadrazamlar bu yetkilerini çeşitli divanlar yoluyla kullanırdı. Bunlar başta ikinci divanı olmak üzere çarşamba ve cuma divanları idi. Dîvân-ı Hümâyûn sadrazamın başkanlığında toplanan en önemli divan olmakla birlikte "hümâyûn" teriminden de anlaşılacağı gibi aslında padişah divanı idi. Sadrazamın kendi konağında akdettiği Dîvân-ı Hümâyûn'dan sonra ikinci divanına reisülküttâb, birinci ve ikinci tezkireciler, vezirlerin özel kalem müdürü durumunda olan tezkireciler, ayrıca çavuşlar, çok sayıda kâtip ve tercümanlar katılırdı. Bu divan herkese açıktı, halk şikâyet ve isteklerini rahatça bu divana iletirdi. Sadrazamın bunun dışında cuma sabahı Rumeli ve Anadolu kazaskerleriyle müştereken Paşakapısı Divanhânesi'nde ağırlığını şer'î ve örfî davaların, ilmiyenin çeşitli meselelerinin oluşturduğu bir divan daha topladığı bilinmektedir. Divanda tezkireciler, çavuşbaşı, çavuşlar kâtibi, subaşı, asesbaşı, muh-zır ağa, odacılar vb. hazır bulunurdu. Ayrıca asayiş ve güvenliği sağlamak amacıyla çarşamba sabahı İstanbul ve Galata, Üsküdar, Eyüp kadıları ile kendi divanhânesinde divan akdederd. Bu divanda bilhassa İstanbul halkının şer'î ve örfî davaları görülmüştü. İstanbul'da bulunan beylerbeyi ve sancak beylerinin çarşamba divanı öncesi sadrazamı ziyaretleri âdetti.

Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarından sonra sadrazamlar belirli günlerde arza girip telhislerini padişaha sunarlar, soru veya itirazlar olursa gerekli açıklamaları yaparlardı. Lutfi Paşa sadrazam arzının makbul olup geri dönmemesi gerektiğine vurgu yapmaktadır (*Âsafnâme*, s. 7). III. Murad döneminden itibaren giderek yüz yüze görüşme azalmış, saraya telhis gönderilip hatt-ı hümâyûnla cevap verilme uygulaması artmıştır. Buna paralel olarak sadrazamların bağımsızlıkları ihlâl edilmeye, sarayda vâlide sultan, hasekiler ve musâhiblerin tesirleriyle görüşlerine dikkat edilmemeye başlanmıştır. Âlî Mustafa Efendi bu şekilde bağımsızlık ihlâlini şiddetle eleştirmiştir (Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 121).

Sadrazamlar padişaha arzlarını telhis veya takrir denilen yazılarla sunarlardı. Telhisin arz üzerine telhis, müstakil telhis gibi türleri vardı. Telhislerin hazırlanması reisülküttâbın görevi olup bunlar hazırlandık-

tan sonra padişaha meramı açıkça ifade etmek üzere sade bir dille ve nesihle yazılarak saraya gönderilir, padişahın üzerine yazacağı “manzumum oldu”, “verilsin”, “verdim”, “tedarik edesin”, “zamanı değildir”, “berhudar olasin”, “olmaz” gibi hattından sonra uygulamaya geçilirdi. Sadrazamların diğer devlet ricâline ve idarecilere tahriratına ise buyruldu adı verilirdi; arz üzerine buyruldu, beyaz üzerine buyruldu gibi türleri vardı. Şeyhülislâm, defterdar ve beylerbeyiler telhislerini ancak sadrazam vasıtasıyla padişaha sunabilirdi. Sadrazamlar, yabancı devlet başkanlarıyla Eflak-Boğdan ve Erdel voyvodalarına yazdıkları mektupların sağ kenarından aşağıya kadar uzanan ve pençe denilen imzalarını çekerler, pençe keşidesinin ortasına mühürlerini basarlardı. Yabancı devlet veya hükümet başkanlarına yollanan sadrazam mektupları atlas keselere konularak gönderilirdi. II. Mahmud döneminde 1832 yılında irâde-i seniyye uygulaması ile artık sadrazamlar doğrudan padişaha hitaben telhis göndermek yerine Mâbeyn-i Hümâyün başkâtibine sadâret tezkiresi yollayıp padişah iradesini irade hâmişi şeklinde başkâtipten almış, böylece padişah-sadrazam ilişkilerinde yeni bir uygulama başlamıştır.

Has şeklinde ve yıllık hâsılatı çok yüksek toprak gelirleri olan sadrazamlar bu gelirlerini voyvodaları vasıtasıyla toplatırdı. *Fâtih Kânunnâmesi*'nde sadrazama gelirinin “on iki kere yüz bin” olduğu (1.200.000), bundan bir asır sonra *Âsafnâme*'de vezirîâzama yıllık 1.200.000 akçe has tayin edildiği, bunun 2 milyona çıkabileceği, hediye ve câizelerle en fazla yirmi dört yük olabileceği belirtilmektedir (Fatih Sultan Mehmed, s. 47; Lutfi Paşa, s. 14.) Has gelirleri daha sonraki dönemlerde kısmen enflasyon, kısmen sadâretin önemi sebebiyle hayli artış kaydetmiştir. Has dışında pişkeş, câize ve hediye türünden başka gelirleri de vardı. Her yıl padişaha haraç ve pişkeş geldikçe vezirîâzama, defterdara ve kubbe vezirlerine de mertebelerine göre hediyeler gelirdi. Sadrazamlar yaptıkları önemli tayinlerden câize alırdı. Bunlar miktarları milyonlara ulaşan büyük gelirlerdi. Bu sebeple sadrazamlar genellikle padişahıktan sonra devletin en zengin yetkilileriydi. Serdâr-ı ekrem olarak katıldıkları seferlerde aldıkları ganimetler çok büyük yekûn tutuyordu. Rüstem, Koca Sinan ve Nasuh paşalar gibi bazı sadrazamlar büyük servetleriyle anılır. Tanzimat döneminde 1843'te has, pişkeş, câize, avâid alınması kaldırılarak sadrazama maaş bağlan-

mıştır. Emekli olduklarında yılda 150.000 akçelik has tahsis edilirdi (*Kânunnâme-i Âl-i Osmân*, s. 47). XVII. yüzyıldan sonra emeklilik halinde sadrazamlara has tayin edildiği veya bir yerin arpalık olarak verildiği görülmektedir. Sadrazamların giderlerinin başında kendi dairesi ve diğer kapı halkı harcamaları gelmektedir. Sadrazamlar 500, 1000, hatta bazan 2000 kişilik kapı halkına sahip olabiliirdi. Bunlara yapılan masraflar çok büyük miktara ulaşmaktaydı. Tanzimat ve yenileşme döneminde bu durumda yeni bir yapılanmaya gidilmiştir.

Sadrazamlar, serdâr-ı ekrem sıfatıyla ordu kumandanı olarak cepheye hareketlerinde İstanbul'da sadâret kaymakamı, rikâb-ı hümâyün kaymakamı adıyla bilinen bir veziri vekil olarak bırakırlardı. Bu kurumun ne zaman gelişip olgunlaştığı tam olarak bilinmemekle birlikte XVI. yüzyıldan itibaren seferler sırasında yaygınlaştığı dikkati çeker. Kaymakam sadrazamı temsil ettiğinden kendi mutemet adamlarından veya arkadaşlarından biri olması, sadrazama ters düşecek, onun icraatını bozacak bir iş yapmaması gerekirdi. Ancak bunların bazı zamanlarda sadrazama muhalif kimselerden seçildiği de olurdu. Kaymakamlığa tayin edilen kimse sadrazamla birlikte padişah huzuruna çıkarak taltif edilir, görevi bildirilirdi. Kaymakam Dîvân-ı Hümâyün'u toplar ve başkanlık ederdi. Divan üyelerinden sefere iştirak edenler varsa onların yerine de vekilleri katılırdı. Cuma ve çarşamba divanı kaymakamın konağında toplanır, sadece ikinci divanı doğrudan doğruya sadrazama has bir divan olduğundan sadrazamın bulunduğu yerde akdedilirdi. Osmanlı merkez teşkilâtında tutulan belli başlı defterler sefere götürüldüğünden kaymakam rikâb mühimmesi, rikâb şikâyet defteri gibi kendine has defterler tutardı. Devletin temel meseleleriyle ilgili bütün kararlar cephe-ye serdar tarafından alınır, kaymakam vakıf görevleri, kâtiplikler, aşağı dereceli idareciliklerin verilmesi, İstanbul ve ülke idaresiyle ilgili bazı tedbirlerin alınmasında yetkili kılınırdı. Ayrıca sadrazam gibi İstanbul içinde kol gezer ve tersaneyi teftiş edebilirdi.

Osmanlılar'da saltanattan sonra en yüksek makam sadâret olduğundan risklerine rağmen bu makama gelmek için vezirler arasında çok defa devletin menfaatleri pa-hasına da olsa büyük rekabet yaşanır. XV-XVI. yüzyıllarda devşirme kökenli vezirlerin kendi aralarındaki acımasız reka-

beti pek çok meseleyi beraberinde getirmiştir. Nitekim III. Murad'ın Arnavut kökenli iki sadrazamı Koca Sinan ve Ferhad paşalar arasındaki çekişme devlet adamları içinde ve bürokraside büyük bir hizipleşmeye yol açmıştı. Böyle durumlarda isyan çıkartmak için el altından yeniçerilerin ve kapıkulunun tahrik edildiğine dair örneklerle sıkça rastlanır. Sadrazamlar ayrıca hanım sultan, vâlide sultan veya kızlar ağası gibi padişah üzerinde etkili saray halkı ile olan ilişkilerinde dikkatli olmak zorundaydı. Gücünü sürdürmek için hânedanla akrabalık bağı kurmak tercih edilen bir yoldu. Bazı sadrazamlar damadı oldukları vâlide sultanlarla birlikte hareket ederek makam ve güçlerini korumaya çalışırdı.

Tanzimat devrinde sadrazamlar genellikle mülkiyeden gelen, Fransızca öğrenmiş, Avrupa diplomasisine öncelik veren devlet adamlarından seçiliyordu. Son otuz dokuz sadrazamdan onu eğitimini tamamen veya kısmen Avrupa'da yapmış, birçoğu Bâbîâli Tercüme Odası'nda yetiştirilmiş. Sadârete gelmeden önce birkaç kere nâzırlık yapmış, yurt dışı görevlerinde bulunmuştur. Tanzimat döneminde altı defa sadârete gelen Mustafa Reşid Paşa ve onun yetiştirmesi Mehmed Emin Âlî ve Keçecizâde Fuad paşalar sadâret makamı-

Sadrazam (*Figures naturelles de Turquie*, Paris 1688, lv. 25)

na yepyeni bir anlayışla itibar kazandırıp ekol oluşturmuş, özellikle Âlî Paşa'nın sadârette geliştirdiği sistem uzun süre düstur kabul edilmiştir. Daha sonra sadrazamın yetkileri ve sıfatı konusu yeniden ele alınmıştır. 1876 anayasasında "vekîl-i mutlak" kavramına yer verilmemiş, 27-28. maddelerde sadâret ve meşihatın güven duyulan kimselere padişah tarafından verileceği, Meclis-i Vükelâ'nın sadrazamın başkanlığında toplanıp iç ve dış meseleleri görüşeceği ifade edilmiştir. Tanzimat devrinde üç büyük sadrazamdan sonra özellikle II. Abdülhamid zamanında çok sık sadrazam değişikliği olmuş, Batılı büyük devletlerin ve elçilerinin müdahalesiyle tayin, azil ve değişiklikler görülmüştür. 1876'dan sonra kırk sekiz sadâret değişikliği olmuştur. Bu sık değişimin Batılı devletlerce Bâbî'li'ye verilen ultimatomlara bir cevap olduğu düşünülmektedir. 1838'de kısa bir süre sadrazam yerine başvekil tabiri kullanılmış, II. Mahmud'un ölümünden sonra Sultan Abdülmecid'in Koca Hüsrev Paşa'yı sadrazam tayiniyle nihayete ermiştir. 4 Kasım 1922'de son sadrazam Ahmed Tevfik Paşa'nın istifası ile sadrazamlık kurumu fiilen ortadan kalkmış, bu görevi Ankara hükümetinin başvekil devralmıştır.

Sadrazamların biyografilerini içeren birisinin devamı niteliğinde eserler yazılmıştır. Osmanzâde Ahmed Tâib'in *Hadikatü'l-vüzerâ'sı* ve zeyilleri bu konuda standart bir eser olmakla birlikte eserde Osmanlı sadrazamları fonksiyonel olarak ele alınmamış, sıfat ve yetkileri konusunda bilgi verilmemiştir. Bu serinin devamı olarak hazırlanmış olan ve Mehmed Emin Âlî Paşa'dan Ahmed Tevfik Paşa'ya kadar otuz yedi sadrazamın etraflı biyografisini içeren İbnülemin Mahmud Kemal'in *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* adlı kitabı büyük kısmı şifahî kaynağa ve hâtıraya dayanmakla birlikte çok daha tatminkâr bir eserdir. M. Zeki Pakalın'ın *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*'i de (I-V, İstanbul 1940-1948) bu arada zikredilebilir. Vekâyî-nâmelerde sadrazamların tayin ve azilleri, savaş ve barış dönemlerindeki önemli icraatları başta olmak üzere merasimlerine, elçi kabullerine, vefat haberlerine ve bu münasebetle bazı kısa değerlendirmelere yer verilmektedir. Bazı Osmanlı vekâyî-nâmelerinde bilhassa vefat sebebiyle geniş sayılabilecek sadrazam biyografilerine rastlanmaktadır. Kâtib Çelebi *Takvîmü't-tevârih*'te, Şem'dânîzâde *Esmârû't-tevârih*'te kendi zamanlarına kadar gelen sadrazam listeleri vermiştir. *Sicill-i Osmânî*-

de alfabetik olarak diğer biyografiler arasında sadrazamlar da sıralanmıştır. Sadrazamların tayin ve azillerini, görev sürelerini yıl, ay ve gün olarak gösteren, konusundaki en sıhhatli liste İsmail Hami Danişmend'in *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*'nde bulunur. Danişmend'in sadrazamların ırkî menşelerine saplantı derecesinde vurgu yapması, devşirme kökenli sadrazamların başarılarını küçümsemesi ve yer yer onları devlete karşı sadakatsizlikle suçlaması bu eserin en zayıf taraflarıdır. Öte yandan sadrazamların devlet işlerinde nasıl davranması gerektiği konusunda eski Türk-İslâm devlet geleneği çerçevesinde nasihatnâme türünde birtakım eserler de mevcuttur. Bunların arasında özellikle Lutfi Paşa'nın *Âsafnâme*'si daha önce yazılmış siyasetnâme, nasihatü'l-mülûk, nasihatü'l-vüzerâ literatürü içinde tecrübelerine dayanması sebebiyle ayrı bir yere sahiptir. Nahîfî'nin *Nasihatü'l-vüzerâ'sı*, Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın *Nesâyihü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ* adlı eseri, Sarı Abdullah Efendi'nin *Nasihatü'l-mülûk*'ü de bu kategoriye giren örnekler olarak gösterilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Fatih Sultan Mehmed, *Kânûnnâme-i Âli Osman* (nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul 2003, tür.yer.; Lutfi Paşa, *Âsafnâme* (nşr. Mübahat S. Kütükoğlu, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan içinde), İstanbul 1991, s. 5-25; Tevfik Abdurrahman Paşa, *Kânûnnâme (MTM, I/3 [1331] içinde)*, s. 498; *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân* (nşr. Halil İnalcık – Mevlûd Oğuz), Ankara 1978, s. 12, 31; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyât* (nşr. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995, s. 360-361; *Hadikatü'l-vüzerâ*, tür.yer.; Şem'dânîzâde, *Mürî't-tevârih* (Aktepe), II, 18; *Sicill-i Osmânî*, I-IV, tür.yer.; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, I-IV; Mehmed Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, İstanbul 1940-48, I-V; Pakalın, III, 77-89; Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 111-179; a.mlf., *Saray Teşkilâtı*, s. 103; a.mlf., "Osmanlı Tarihine Ait Yeni Bir Vesikanın Ehemmiyeti ve İzahı ve Bu Münasebetle Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalaa", *TTK Belleten*, III/9 (1939), s. 99; Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara 1963, s. 72-74, 78-82; a.mlf., *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Ankara 1976, tür.yer.; Danişmend, *Kronolojisi*, V, 7-108; Aydın Taneri, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Veziriazamlık*, Ankara 1974; *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar* (haz. Yaşar Yücel), Ankara 1988, tür.yer.; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform: 1836-1856*, İstanbul 1993, tür.yer.; C. V. Findley, *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform: Bâbîlî 1789-1922* (trc. İzzet Akyol – Latif Boyacı), İstanbul 1994, tür.yer.; M. Âkif Aydın, "Osmanlıda Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (haz. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1994, I, 402, 404; Ahmet Emin Yaman, *Osmanlı İmparatorluğunda Sadrazamlık (1876-1922)*, Ankara 1999; a.mlf., "Sadrazamlık", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, XIII, 577-585; Mehmet Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, İstanbul 2004, s. 126; Metin Kunt, "Na'imâ, Köprülü, and the Grand Vizirate", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, I, İstanbul 1973, s. 57-63; a.mlf., "Şadrî A'zam", *El²* (İng.), VIII, 751-752; Sevan Nişanyan, "Son Sadrazamlar", *Toplumsal Tarih*, sy. 42, İstanbul 1997, s. 36-46; M. Tayyib Gökbilgin, "Lutfi Paşa", *İA*, VII, 98-99; J. Deny, "Sadrazam", a.e., X, 46; Ş. Turan, "Sinan Paşa", a.e., X, 674; Mehmet İpşirli, "Bâbîlî", *DİA*, IV, 378-386.

MEHMET İPŞİRLİ

SADREDDİN el-BASRÎ

(صدرالدين البصري)

Ebü'l-Hasen Sadrüddin Âlî b. Ebî'l-Ferec
b. el-Hasen (el-Hüseyn) el-Basrî
(ö. 659/1261)

el-Hamâse adlı eseriyle tanınan
Arap edebiyatı âlimi.

590 (1194) yılı civarında Basra'da doğduğu tahmin edilmektedir. Bir süre Basra'da ve Dimaşk'ta yaşadı. Daha sonra Halep, Bağdat ve Mısır'da bulundu. Dönemin ileri gelen devlet adamları, âlim ve edipleriyle yakın ilişki kurdu. Bunlar arasında Eyyûbîler'in Halep kolu hükümdarı el-Melikü'n-Nâsir Selâhaddin Yûsuf, son Abbâsî halifesi Müsta'sım-Billâh, Mısır Memlûk Sultanı I. Baybars, Vezir İbnü'l-Kıftî, tarihçi İbnü'l-Adîm, Kemâleddin Muhammed b. Talha eş-Şâfiî, Yahyâ İbnü'l-Kayserânî ve İbn Mâlik en-Nahvî yer almaktadır. Bu kişilerin birçoğu *el-Hamâse*'ye takriz yazmış, Basrî'nin ilim, irfan, edebiyat ve faziletinden övgüyle söz etmiştir. Takriz yazanlardan biri olan İbnü'l-Adîm'in *Târihu Haleb*'inde Basrî'nin uzun süre Halep'te kalmasına rağmen biyografisine yer vermemesi, yine çağdaşı İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yan*'ı ile bunun tetimmesi olan İbn Şâkir el-Kütübî'nin *Fevâtü'l-Vefeyât*'ında bu eksikliğin telâfi edilmemiş olması, aynı şekilde Safedî'nin *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*'ında da yer almaması ilginçtir. Sadreddin el-Basrî'nin vefat tarihi olarak *Keşfü'z-zunûn* gibi bazı eserlerde Hülâgû'nun Bağdat'ı işgal ettiği 656 (1258) yılı gösterilirse de Halep'in Hülâgû tarafından yakılıp yıkıldığı 659 (1261) yılında Halep Hükümdarı el-Melikü'n-Nâsir Selâhaddin Yûsuf'un beraberinde bulunduğu ve bu karışıklıkta yetmiş yaşlarında öldürüldüğü rivayeti gerçeğe daha uygun görünmektedir.

Eserleri. 1. *el-Hamâsetü'l-Başriyye*. Hamâse türü şiir antolojilerinin en hacimlilerinden biridir. Eser hamâse ve besâle